

Травма і примноження любові у дітей

Кіт Джей ВАЙТ

Засновник і голова Руху дитячого богослов'я, Мілл Гроув, Велика Британія

Анотація: Мета цієї статті полягає у тому, щоб заохотити всіх, хто прагне зрозуміти дітей, травмованих через повномасштабну війну Росії проти України, що розпочалася у 2022 році, та надати їм богословський ресурс у служінні дітям. Матеріал статті ґрунтується на трьох основних джерелах: особистому досвіді життя поруч з дітьми та молодими людьми, які пережили травму розлуки та втрати; дослідженні, роздумах і практиці людей, що прагнули зрозуміти дітей цілісно, беручи до уваги біологічні, емоційні/психологічні, соціальні і духовні фактори; християнській вірі і традиції, включно з Біблією, людськими ресурсами і богослов'ям. В основі статті лежить переконання, що для того «щоб виховати дитину, потрібне село»¹, тим більше під час війни. Отож всі мешканці «села», які вболівають за добробут цієї дитини, можуть відігравати певну роль у цьому процесі. Це означає, що «виховування» в його найширшому розумінні не обмежується біологічними родичами або призначеними опікунами. Водночас необхідно зважати на контекст війни, усвідомлюючи складну, таємничу, безладну і непередбачувану природу конфлікту. Основний висновок статті — це послання надії, що ґрунтується не на видаванні бажаного за дійсне чи утопічних мрій, а на досвіді та свідченнях з усього світу, які демонструють, що травми дітей можна подолати.

Ключові слова: біблійний наратив, кордони, дитяче богослов'я, християнські родини, спільнота, творчість, ідентичність, втрата, виховування, гра, стійкість, сезонність, безпека, розлука, значення, травма, довіра, село.

Контекст і передумови

Травму зазвичай визначають як довготривалу емоційну реакцію, свідому чи несвідому, спричинену переживанням тривожної події. Подія може бути пов'язана з фізичними, психічними, емоційними стражданнями, із індивідуальними або колективними тяжкими переживаннями. У дуже маленьких дітей причиною найглибшої травми є розлука з близькою людиною, матір'ю чи батьком, від яких залежить їхнє виживання, безпека та добробут, а також втрата цієї людини. Це явище

¹ Прим. пер.: відоме в англomовному світі ймовірно африканське прислів'я «It takes a village to raise a child».

широко вивчалось, особливо в період після Другої світової війни, і дало початок тому, що зараз відоме як теорія прихильності².

Військовий конфлікт наражає кожну людину в зоні бойових дій на ризик поранень, голоду, спраги, втрат і смерті, а діти є особливо вразливими через їхню залежність від інших у питаннях виживання. Серед багатьох довгострокових наслідків травми – втрата безпеки, довіри, бажання жити, ідентичності, розуміння, нездатність збагнути власні почуття або почуття та емоції інших, відчуття безпорадності, безсилля, хронічна тривога і страх.

Вплив розлуки, втрати, травми, страждання та насилля в ранньому дитинстві на почуття, настрої, ставлення та поведінку дитини протягом усього життя, було помічено, вивчено та описано в другій половині двадцятого століття завдяки великим науковим відкриттям у розумінні функціонування мозку та пам'яті. У новонародженої дитини нейронні зв'язки відкриті, то події і реакція на них матері дитини впливають не лише на негайні реакції та відповіді, але й закладають основи та моделі поведінки, через емоційні спогади та темперамент, на все подальше життя³.

Звідси випливає, що у випадках розлуки і втрати те, як «село» (в описаному вище сенсі) реагує на біль і страждання дитини, є критично важливим не тільки в момент страждання і розлуки, але і довгостроково, через відомі наслідки ситуацій, якщо крики дитини залишаються непочутими, її потреби – незадоволеними.

Автор цієї статті пережив і вивчав природу та вплив травми на життя і розвиток дітей у близькому оточенні, а також безперервно протягом кількох десятиліть спостерігав за життям окремих дітей. Він також зібрав життєві історії та тематичні дослідження дітей з різних континентів світу.

Я не жив в Україні і ніколи не відвідував її, але знайомий з літературою радянського періоду, а також з історією тих часів, зокрема з Голодомором (1932–33 рр.), про який вперше дізнався з жахливих описів голоду і травм у монументальній книзі Василя Гроссмана «Все тече»⁴. Зовсім недавно, у лютому 2023 року, ми з дружиною приймали сім'ю українських біженців у Мілл Гроув, де мешкає наша велика родина. Ми дізнались з перших вуст про їхній досвід війни, розрухи, розділення родин, знищення громад та боротьбу за виживання всупереч, здавалося б, непереборним обставинам. Наприкінці статті ще повернемося до них.

Зони бойових дій часто несуть майже всі можливі болі та втрати і впливають на окремих індивідів та групи людей, але навіть у цьому випадку вони не мають монополії на всеосяжні людські страждання і травми. Причиняють такі глибокі та масштабні страждання і стихійні лиха: землетруси, цунамі, повені та голод. Це означає, що можна вчитися на прикладах реагування на катастрофи з усіх континентів, з історичних записів, а також із сучасного чи актуального досвіду⁵.

² Ключовими фігурами є доктор Джон Боулбі, Рене Спітц, Мері Ейнсворт, чудово узагальнені, наприклад, в Thomas Lewis et al., *A General Theory of Love* (New York: Random House, 2001), 69–76.

³ Thomas Lewis, *A General Theory of Love*, 121–144.

⁴ Vasily Grossman, *Everything Flows* (London: Vintage, 2011). English translation by Robert Chandler.

⁵ Наприклад, Keith J. White, “Making Sense of War with a Child,” *Reflections of Living with Children* Vol. III, 42–44.

Існує значна кількість даних про те, що соціологи називають «тотальними інституціями»: в'язниці, психіатричні лікарні, школи-інтернати, чоловічі та жіночі монастирі⁶. Їх об'єднує те, що все життя їхніх мешканців проходить усередині цих систем. Зона бойових дій або територія, охоплена стихійним лихом, хоч це і здається нелогічним, в деяких аспектах нагадує таку установу: всі живуть, виживають або страждають в межах обмеженого простору. Для більшості немає можливості втечі чи альтернативи, немає резервної допомоги чи притулку. Тут, як у гетто, може існувати ізоляція від решти світу.

Хоча страждання дорослих – батьків, бабусь, дідусів, родичів, сусідів, фахівців, колег – призводять до травми, ця стаття зосереджуватиметься на маленьких дітях.

Оскільки вона ґрунтується на безпосередньому досвіді важких і тривалих травм тих, хто постраждав у дитинстві, вона в жодному разі не применшує глибину, масштаби і шрами від таких травм, які залишаються впродовж усього життя. Але автор також був свідком дивовижної та окрилюваної стійкості багатьох людей, які зазнали таких страждань. Ліквідатори наслідків цунамі у 2004 році та фахівці з усього світу одностайно стверджували, що з якоїсь причини маленькі діти були осередком надії. Незалежно від того, що вони пережили, діти на глибокому рівні налаштовані на майбутнє: вони дивляться вперед і далі, хай навіть їхні нейронні зв'язки були порушені пережитими катастрофічними подіями⁷.

Найтяжчою втратою, якої може зазнати дитина під час війни, є втрата матері чи батька. Це впливає на всі аспекти життя дитини. Це спричиняє екзистенційну кризу: йдеться про фізичне виживання та довгостроковий емоційний добробут.

Ця стаття пропонує способи, за допомогою яких члени групи можуть зрозуміти, співпереживати і допомагати як частина села, необхідного для виховання будь-якої дитини, але особливо дитини, яка переживає цю найболючішу і найжахливішу втрату.

П'ять елементів або вимірів травми

Понад п'ятдесят років автор намагається зрозуміти, що означають розлука і втрата для тих, хто переживає їх у дитинстві чи в дорослому віці, хто розмірковує про них пізніше в житті, шукаючи відповідні способи реагування на них.

Результати дослідження викладені в книзі «Примноження любові»⁸. Вона підкріплена більш ніж двома сотнями конкретних прикладів і роздумів у книзі «Роздуми про життя з дітьми» (томи 1-3)⁹, навчальними ресурсами, а також численними доповідями та статтями. Книга спирається на ті ж три основні джерела, що й ця

⁶ Цей термін був запроваджений американським соціологом Ервінгом Гоффманом (1922-1982).

⁷ Джеймс Лодер у книзі «Логіка духу»: Людський розвиток у богословській перспективі (Нью-Йорк: Jossey Bass, 1998) стверджує, що діти проходять через стадії розвитку лише завдяки творчому духу, який працює в них. Див. також: Хеддон Вілмер і Кіт Уайт, *Точка входу* (Лондон: WTL, 2013), 137-145.

⁸ Keith J. White, *The Growth of Love: Understanding Five Essential Elements of Child Development* (Abingdon: BRE, 2008).

⁹ Keith J. White, *Reflections on Living with Children*, Volumes 1-3 (London: WTL/The Therapeutic Care Journal, 2010, 2016, 2022).

стаття (особистий досвід життя з дітьми, психотерапевтичні знання та підтримка, а також християнська віра). До того ж, автор – соціолог, який займається глобальними та крос-культурними проблемами, групами та груповою динамікою, а також педагог, який цікавиться радикальними філософіями та моделями навчання.¹⁰

Такі події, як війна, та пов'язані з нею переживання, що спричиняють серйозні екзистенційні страждання і травми для дітей, ставлять під загрозу розвиток, зростання і добробут цих дітей у наступних п'яти аспектах.

По-перше, існує фундаментальна загроза *безпеці* дитини. Без перебільшення це можна описати як падіння в жахливу Порожнечу, темну і бездонну. Це, мабуть, найбільший страх усіх людей, який уособлює сама смерть. Це досвід повного відокремлення від усього живого і будь-якої можливої допомоги. Немає за що вхопитися, за що триматися, не кажучи вже про материнські обійми. І порожня тиша замість тепла та підтримки її грудей, знайомих ритмів серцебиття і дихання. Інстинктивною, рефлекторною дією дитини є відмова від усіх інших видів діяльності в прагненні знову опинитися у втрачених безпечних обіймах. Більше нічого не має значення: завтра, їжа, гра.

Одна з причин, чому агресор починає війну, це створення страху і терору: усіма доступними засобами деморалізувати, дестабілізувати життя тих, на кого він напав. Це очевидно в нинішньому конфлікті в Україні. Багато дітей живуть у страху, втративши батьків, домівки, громади; деякі з них зазнали фізичної травми; деякі були вивезені зі своїх громад і країни на територію ворога. Сама основа їхнього буття зруйнована. Вся безпека зникла.

По-друге, і це тісно пов'язано з втратою безпеки, наявне порушення передбачуваних моделей життя, ритмів, ритуалів: руйнування *кордонів*, невід'ємних для звичайного, досить доброго сімейного та суспільного життя. До початку війни для більшості дітей існував негласний, але прийнятний, впорядкований, надійний спосіб життя: щоденні розпорядки, такі як підйом, чищення зубів, одягання, їжа; знайомі місця, такі як ліжка і спальня, раковина і стіл на кухні, сонце, що світить у східні вікна вранці і західні ввечері, знайомі голоси і звуки; ігри з улюбленими іграшками, ляльками чи плюшевими звірятами.

В одну мить, із втратою батьків або розлукою з ними, а можливо, і з самим домом, дитина завмирає, ніби в стані анабіозу, розгублена і спантеличена, не знаючи, чого очікувати, що станеться далі. Її стан нагадує становище пташеняти, якого випхали з гнізда, дружнього і затишного, зі звичним розпорядком дня, до джунглів, ворожих, сповнених дивних і загрозливих звуків, істот і дерев, без відчуття місця і часу. Всі знайомі моделі життя були жорстоко зруйновані в одну мить: все стало непередбачуваним і заплутаним. Особистий простір порушено, і основні правила життя, засвоєні до цього моменту, більше не існують. Невідомо, чи існують взагалі якісь нові правила, не кажучи вже про те, які вони.

¹⁰ Див. Keith J. White, *Let the Earth Hear Her Voice! The Life and Work of Pandita Ramabai* (London/Bangalore: WTL/Primalogue 2022), наприклад, про те, що філософія освіти Фребеля була невід'ємною частиною розробленої Рамабай моделі змін для дівчат і жінок в Індії (1858-1922).

По-третє, це непереборне відчуття покинутості, забутості: людина, яка не має цінності чи *значущості*, ніхто. У ранньому віці ідентичність дитини пов'язана з ідентичністю значущих інших, а також зі знайомими іграшками, часто домашніми тваринами, предметами, місцями. «Я» дитини (те, як дитина бачить себе) значною мірою залежить від «мене» (те, як інші бачать, стверджують і ставляться до неї). Тепер новонароджене, крихке «я» перевантажене аж до руйнування. Можливо дитина почала будувати заспокійливий, уявний світ: таке часто трапляється. Але тепер він розбивається вщент разом з реальним світом, в якому вона живе.

Саме так надзвичайно серйозно сприймається для маленької дитини відсутність будь-якої знайомої та люблячої людини. Ніхто не впізнає дитину, не знає її імені, не кажучи вже про тих, хто співчуває їй, піклується про неї чи турбується про неї. У всіх дітей є первинна туга за знайомим, привітним, усміхненим і співчутливим обличчям. Але в зоні бойових дій деякі діти опиняються в ситуації, коли вони нікого не впізнають і ніхто не впізнає їх. Не маючи нікого, хто міг би замінити розлучених і втрачених батьків, дитина стає такою ж незначною, як піщинка на пляжі.

По-четверте, руйнується структура соціального життя, яка оточувала і підтримувала сім'ю і побут дитини. Багато в чому дім і околиці є світом для маленької дитини, а отже, вся *спільнота*, все соціальне життя припинило своє існування. Зникають місця – магазин чи базар, храм, мечеть, церква, школа, парк, сільська колонка; зникають відвідувачі – родичі, сусіди, поштар. Наче саму Землю, весь світ дитини, розірвано на шматки. Для того, щоб виростити дитину, потрібне село, а тепер, наскільки дитина може судити, цього села більше не існує.

Всупереч сучасним концепціям незалежних, самодостатніх людських істот, історія та дослідження людського розвитку свідчать, що «спорідненість і спільнотне проживання є центром людського життя...»¹¹. Коли цей центр усувається або руйнується, відповідно людське життя, фізичне та емоційне, опиняється під загрозою. Обіцянки допомоги («місце для нас») де-інде не мають сенсу, бо це місце може ніколи не існувало в досвіді дитини, а якщо й існувало, то не було частиною відомого, знайомого їй світу.

По-п'яте, як частина реакції на болючі події та вимкнення почуттів, бажань, діяльності, відбувається втрата будь-якої форми *творчості* чи уяви. Сама пам'ять може бути заблокована, або отримати шрами на все життя. Немає чому посміхатися, до чого готуватися. Немає гри: на дорогах і стежках більше немає дітей, які стрибають, бігають, сміються, граються. Немає основних цеглинок творення для дитини, серед яких іграшки та знайомі речі, книжки, музичні інструменти. Але так чи інакше, про що співати, чому танцювати? Нестерпна реальність сьогодення висмоктала з повітря увесь кисень, від якого залежать творчі мрії та уява.

Якщо взяти до уваги ці п'ять елементів або вимірів (*безпека; кордони; значущість; спільнота; творчість*), то до болю очевидно як страждають маленькі діти в зонах бойових дій. Втрата і розлука в поєднанні з іншими формами болю і страху створюють абсолютний хаос: масштаби, жах травми стають моторошно

¹¹ Lewis, *A General Theory of Love*, 86.

реальними для кожного, хто спостерігає або намагається зрозуміти, через що проходить дитина.

Побудова зв'язків прихильності та *примноження любові*

Усвідомивши всю серйозність проблеми, ми приступаємо до визначення того, що можуть і повинні зробити жителі села, щоб допомогти дітям, які постраждали від таких травматичних реалій. Стаття не претендує на роль посібника для окремих осіб, організацій чи професій, а радше пропонує опис елементів, які необхідно поступово впроваджувати, щоб дитина відчувала себе «достатньо» захищеною, а також основи або рамки середовища, сприятливого для її розвитку. Тут вжито ті ж п'ять елементів або динамік, які вже використовувалися для опису деяких наслідків війни для дітей раннього віку.

Безпека

Першочерговою реакцією на таку жахливу травму і розпачливий плач такої дитини має бути надання їй безпечного місця. Все інше другорядне. Не може бути ніякої тактики «перенаправлення», коли йдеться про фізичне та емоційне життя дитини. І цей «безпечний простір» має максимально нагадувати ніжні, люблячі і безпечні обійми матері, гніздо пташеняти, пристань для побитого штормом корабля без щогли.

У зонах бойових дій можливості обмежені, оскільки школа, лікарня, табір для біженців не зможуть замінити або компенсувати те, що дитина втратила. Якщо є інший член родини дитини, близький і знайомий сусід, то його потрібно знайти і передати йому дитину. Якщо дитина поранена і госпіталізована, то режим лікарні слід організувати так, щоб задовольнити цю фундаментальну потребу. Варто уникати постійної ротації медсестер чи лікарів. Дитина потребує постійного обличчя, яке впізнає її, яке налаштоване на неї, яке буде плакати або посміхатися разом з нею.

Безпечний простір – це, насамперед, не фізичне розташування чи характеристики будівлі, а створення середовища, в якому дитина відчуває безпеку, яке відповідає її почуттям і базовим потребам. Мені випала честь бути частиною програми, що займається у Філіппінах підтримкою дітей, постраждалих від сексуальної експлуатації та торгівлі людьми. Команда створила чудовий безпечний простір під назвою «Круглий дім»¹². Усе фізичне та соціальне середовище було створено таким чином, щоб уникнути будь-яких гострих кутів, які могли б викликати спогади про попередній біль та жорстоке поводження. Це винятковий випадок, але хороша новина полягає в тому, що звичайна кімната, лікарняна палата або намет можуть бути місцями, де дитину можна «потримати» так, щоб вона відчула спокій

¹² Див. Dr Gundelina Velazco et al., *The Curriculum of the Certificate Training Program in Aftercare* (Manila: СТРА 2013).

і безпеку. Якщо у дитини залишилися іграшки або важливі для дитини особисті речі, їх можна використати як «перехідні об'єкти».

Враховуючи необхідність імпровізувати та діяти швидко в умовах хаосу в зоні бойових дій, обнадіює усвідомлення того, що не існує якогось одного типу місць чи людей: вони з'являються під різними іменами, а іноді в найнесподіваніших місцях і в найнеочікуваніших іпостасях. Але метою всіх мешканців села, які дбають про добробут дитини, є створення цієї базової безпеки. Дитина так чи інакше повинна знати, що вона більше не падає в нескінченну Порожнечу. Якщо ж ні, подібно до тварин у клітках зоопарку, позбавлених батьків, дитина почне впадати у відчай і демонструватиме тривожні загальні ознаки дистресу, такі як розгойдування, блукання по колу, млявість і незацікавленість навколишнім світом, застрягши у пастці свого первісного страху¹³.

Кордони

Невід'ємною складовою формування безпеки у вигляді надійного притулку є створення сталих, доброзичливих ритмів, ритуалів і моделей життя. Поведінка значущих дорослих або молодих людей, які перебувають поруч з дитиною, має бути передбачуваною, надійною та дружньою до дитини. Не буде криків чи спалахів гніву. Обіцянки не будуть даватися легко, але вони будуть виконуватися. «Так» означає «так», а «ні» означає «ні». Обидва ці слова однаково важливі для того, щоб запевнити дитину, що її тримають, а не покинули в джунглях чи пустелі. Таким чином, з часом життя знову починає ставати надійним.

Ритми, рутини, ритуали, моделі поведінки — ось необхідність для цього чутливо обмеженого повсякденного життя дитини. Там, де це можливо, вони віддзеркалюють або пов'язані з її попереднім досвідом. В будь-якому випадку, вони мають бути налаштовані на її почуття, реакції, відповіді та виражені потреби чи бажання. Вони розуміють її рівень. Вони будуть чутливими до «сезонів», які переживає дитина: від темних нічних годин (зима) до світанку (весна), до літа (полудень) і осені (вечір), з відповідними видами діяльності та можливостями для відпочинку і сну.

Можливо, ключовим аспектом цих кордонів є те, що їх дотримуються відповідальні мешканці села у житті дитини, а не прописують у вигляді правил, чи то попередженням, чи то зауваженням. Враховуючи травму втрати і розлуки, завжди хтось буде поруч, зазвичай в межах видимості, але точно в межах чутності, щоб дитина знала, що вони негайно відреагують на все, що може вийти з-під контролю.

Значущість

Після налагодження базової безпеки через безпечний простір і встановлені кордони щоденного ритму життя, триває пошук людини, яка займе місце зниклої або втраченої матері чи батька. Сценарії можуть бути різноманітними: мати може

¹³ Lewis, *A General Theory of Love*, 76-81.

бути пораненою, хворою, травмованою, – і реакція на це має бути чутливою і практичною. Але якими би не були перестановки, необхідно знайти людину, яка готова бути беззастережно відданою дитині, та яку дитина знає, що вона завжди буде поруч. Людину, якій дитина з часом зможе довіряти та яка піклується про неї понад усе.

Це, звісно, надскладне завдання. Але як можна опустити нижче планку? Там, де мама померла або відсутня, світ дитини розбивається вщент. Серце матері більше не б'ється, центр цього світу більше не тримається купи. У певному сенсі, оте втрачене – незамінне. Саме в материнському лоні дитина росла і розвивалася, біля її грудей вона годувалася, у її обличчя вдивлялася, і її посмішки та усмішки інтуїтивно відображали почуття дитини. Цей розділ завершився. Тепер потрібно щоб хтось інший почав брати дитину в свої лагідні обійми.

Не існує універсального рішення цієї проблеми пошуку безумовно відданого «Значущого Іншого». Наприклад, усиновлення не завжди і не за всіх обставин можливе; так само як і далека родина, якою б великою не була її підтримка; великі установи за своєю природою навряд чи зможуть надати або підтримати таку віддану людину.

З мого досвіду слухання історій і роздумів тих, хто рано втратив матір, я знаю, що було багато людей, які стали їм своєрідною заміною. Це були старші брати і сестри, члени великої родини, сусіди, вчитель загальноосвітньої або недільної школи, монахиня, дорослий вихователь у дитячому будинку, інші молоді люди, які жили з ними в інтернаті. Вирішальне значення має не ярлик чи оточення, а природа зобов'язань, налаштованість цієї людини та «хімія» стосунків.

Спільнота

Тільки тоді, коли ця людина знайдена і присутня, можна починати реконструкцію спільноти, яка складає соціальний світ дитини. А це означає, що потрібно завжди йти в темпі дитини, не пасивно випитувати її бажання, а передбачати їх і реагувати на них. Скрізь, де це можливо, слід запрошувати дитину до участі в процесі створення цієї спільноти. Спільне будівництво дому – це один з найкращих способів налагодити стосунки з іншими людьми¹⁴.

Але цей процес не можна квапити. Практично це означає не очікувати, що дитина буде ходити до дошкільного закладу чи школи, бути частиною групи, відвідувати заняття, релігійні обряди тощо, доки не з'явиться беззастережно відданий дорослий, який буде поруч з нею і допоможе їй орієнтуватися в таких соціальних взаємодіях. Мати або особа, яка її замінює, є головним посередником між внутрішнім світом дитини, сім'єю та ширшим соціальним світом.

Звісно, саме тут з'являється поняття села і селян. Кожен має відігравати свою роль. Саме материнська постать, налаштована на дитину, допомагає визначити, хто з односельців і які ролі виконує. У цьому процесі починає відновлюватися

¹⁴ Антон Макаренко та Джонатан Сакс детально описали цей процес.

довіра до світу, який раніше був ворожим і недружнім. Замість бомб і снарядів, криків страху і болю, хаосу біганини людей, сирен і пожежних машин, зруйнованих будівель, з'являються люди, які знають про дитину і чуйно реагують на неї, а головне – цілеспрямовано і творчо беруть участь у відновленні і збереженні села.

Творчість

У міру того, як проходить цей часто тривалий і дійсно непередбачуваний процес повернення до соціального життя, може з'явитися відчуття грайливості, залучення, бажання робити або творити (на відміну від руйнування, псування або втечі). І один з найнадійніших способів дізнатися, чи знаходить дитина безпеку, кордони, чи надійно прив'язана до батьківської фігури через відновлення зв'язків і прихильності – це побачити почуття гумору, бажання співати, танцювати, рухатися, малювати, робити, досліджувати і уявляти прекрасні речі. Така творчість є водночас і необхідною для процесу розвитку дитини, і побічним продуктом цього процесу.

Війна спотворює, деформує, руйнує кожен аспект дитячого світу – від глибоко особистого до природного довкілля. У творчій грі дитина може почати займати місце партнера у творенні: «опікуна», який, можливо, доглядає за домашнім улюбленцем, квітами чи фруктами. Село, яке для багатьох маленьких дітей є їхнім відомим світом, насправді може бути мікрокосмом планети, а можливо, навіть дитячим садочком: місцем, де дитина почувається як удома в усіх сенсах.

Весь процес, описаний тут так коротко, може тривати роками, навіть десятиліттями, з постійними шрамами, невдачами, регресом, а також прогресом. Як найкраще його описати чи представити? Не як етапи розвитку, такі улюблені і привабливі в сучасних парадигмах дитинства, але, безумовно, якщо взяти у цілому, як примноження любові. Він включатиме фізичний, інтелектуальний, емоційний, соціальний розвиток і зрілість, але врешті-решт – це продовження люблячого зв'язку між матір'ю і дитиною. За інших рівних умов дитина навчиться любити близьку людину, любити себе і почне любити та отримувати любов від інших: коло любові розширюється.

Хороша новина зі свідчень і записів по всьому світу, включно з Мілл Гроув, де я живу, для домівок, громад в кожній культурі, полягає в існуванні достатніх доказів того, що така любов можлива, навіть для тих, хто зазнав важкої травми, спричиненої або спровокованої дитячими переживаннями, в тому числі в зонах бойових дій. Тут немає коротких шляхів, дешевих «рішень»: належна реакція на травму вимагає безумовної відданості, наполегливості, посвяти, уяви і любові. Оскільки любов бере свій початок у стосунках між матір'ю і дитиною, вона може бути відновлена і виплекана лише там, де є інші близькі люди, які бажають і можуть піклуватися про дитину, як про свою власну.

Але, як ми бачили, йдеться не про ізольовані стосунки: кожен житель села в житті дитини відіграє певну роль у «вихованні» або «наставленні» дитини. Для

цього дуже важливо, щоб усі мешканці села розуміли, що один або двоє значущих дорослих матимуть унікальну і безумовно віддану прихильність до дитини, а інші відіграватимуть допоміжну роль. Не менш важливим є усвідомлення того, що хтось має бути обраний для виконання цієї безумовної ролі. Не варто просто намагатись допомогти, в той час як в центрі емоційного та соціального життя дитини зяє порожнеча та беззахисність.

З огляду на психосоціальний досвід та знання

Тепер ми перейдемо до розгляду деяких ресурсів, доступних селянам, що намагаються реагувати на травму дітей серед них. Деякі з них вже згадувалися в цьому дослідженні. Але далі йтиме детальніший опис та наводитимуться посилання.

Терапевтична підтримка

Як ми бачили, потреби дітей, які страждають від спричинених війною травм, будуть складними, глибокими та довготривалими, деякі з них будуть очевидними та усвідомленими, а деякі – просто неявними. Важливо знати, де можна знайти належне професійне розуміння, досвід і знання. Це не означає, що найближчі до дитини люди повинні бути обізнаними або кваліфікованими в якійсь формі терапії чи психодинаміки, але отримувати таку підтримку корисно.

Мілл Гроув, місце, де цього року приймали українську сім'ю, функціонує як терапевтичне домогосподарство, спільнота, розширена сім'я, хоча й не в програмному плані, тобто не передбачає жодних формальних терапевтичних чи консультативних сесій. Натомість терапевтичне середовище підтримується та підкріплюється навчанням, тренінгами та регулярною підтримкою психотерапевта-консультанта. У своїй новаторській праці «Побудова зв'язків емоційної прив'язаності» Ден Г'юз¹⁵, описує, як він працює з матерями або значущими людьми в житті дитини, ставши підтримкою для них, а отже, опосередковано і для дитини. Жодна сім'я чи село не повинні намагатися перетворитися на лікувальний центр або тотальну установу: у всіх є власне життя, яке не можна так запрограмувати або спланувати, – і вони будуть перетинатися з багатьма іншими громадами. Але здорова сім'я чи село знатимуть, куди звернутися за підтримкою, коли окремі опікуни не в змозі впоратися.

Освіта та навчання

Жодним чином у цій статті або в «Примноженні любові» не передбачається поділ між вихователями та вчителями або між домом і школою в тому, що стосується навчання. Дитина інтуїтивно і автоматично сприймає та обробляє звуки,

¹⁵ Dan Hughes, *Building the Bonds of Attachment: Awakening Love in Deeply Troubled Children* (London: Rowman and Littlefield, 2004).

види, враження, інформацію протягом кожного дня. Там, де матері та вихователі визнають і заохочують це, весь процес взаємодії з фізичним і соціальним світом покращується¹⁶. А там, де є рани і травми, постійний і ретельний контакт між школою і домом надзвичайно важливий¹⁷.

Взаєморозуміння між вчителями та батьками так само важливе, як і між дитиною та батьками. Бувають моменти, коли формальне навчання недоречне або неможливе, і коли виникають емоційні блоки. Надзвичайно важлива професійна підтримка вчителів і батьків. Це вимагає чутливості та співпраці в межах села: простір і можливості для інших видів діяльності з сусідами чи друзями, наприклад.

Але завжди існує реальна можливість, що при належній підтримці дуже поранена дитина в подальшому житті навчиться бути співчутливими батьками або товаришами.

Життєві історії

Однією з багатьох жертв війни є історія сім'ї та її членів, і саме тут надзвичайно важливо сприяти розповіді, слухати та записувати історію життя кожної дитини. Так, ця історія не стоїть окремо. Вона є ниткою в гобелені великої історії сім'ї та громади. Не існує єдиного способу як це слід зробити, або певної людини, яка би допомогла це провести, коли прийде час. Чуйне, емпатичне і ненав'язливе вислуховування розповіді дитини є одним із життєво важливих елементів у відновленні почуття цінності та ідентичності¹⁸.

Співчутливі та задоволені дорослі

Одним із найсумніших наслідків війни є те, що діти опиняються в жахливих ситуаціях, коли їхні батьки та сім'ї у напрузі, у кризовому стані, пригнічені та не в змозі самі собі дати раду, не кажучи вже про безпечні обійми чи досвід «побути на руках» для маленьких дітей. Але ми мало що знаємо про те, як можна забезпечити такий заспокійливий емоційний простір. Одним з найприємніших, заспокійливих і життєствердних вражень для дитини є перебування в присутності двох або більше дорослих, які розслабляються і насолоджуються товариством один одного. Вони знають про присутність або близькість дитини, але не займаються з нею безпосередньо.

Це чудовий момент для дитини, коли вона вільна бути і досліджувати, розділяючи час і середовище, де важливі для неї люди розслаблені і задоволені. Таке часто стається, коли сім'я або група гуляє, наприклад, у лісі, на березі річки або моря.

¹⁶ Ця ідея лежить в основі освітньої філософії Фрідріха Фребеля. Див. Keith J. White, *Let the Earth Hear Her Voice!*, 249-267.

¹⁷ Цей контакт вимагає дуже обережного підходу, оскільки можливо, що дитині потрібен психологічний інтервал між домом і школою.

¹⁸ White, *Let the Earth Hear Her Voice!*, 690-1.

Ключовим елементом динаміки є саме те, що з дитиною чи для неї нічого свідомо не робиться. Незалежна від місця чи середовища, динаміка стосується персону шкіл і лікарень, а також сусідів у власних будинках чи в місцевих парках.

Більшість часу з матір'ю немовля проводить не за годуванням чи іграми, а за тим, що вони пробувають разом, взаємно налаштовані та насолоджуються присутністю один одного.

Психологічна стійкість

Хоча це ніколи не слід розглядати як якусь панацею для кожної дитини та її ситуації, дослідження того, як діти переживають травму, продовжують наводити свідчення тих, хто знаходить способи впоратися та подолати здавалося б непереборні страждання, розлуки та втрати¹⁹. Як би важко не було визначити причини такої стійкості, це нагадування мешканцям сіл, що не все залежить від них: діти можуть відігравати активну роль у власному зціленні та розвитку.

Це також дарує надію, коли все здається безперспективним і похмурим, коли зцілення і прогрес через безпеку, довіру і взаємодію з людьми або навколишнім середовищем майже не помітні.

Гра, експерименти та дослідження

В основі будь-якого навчання – когнітивного, фізичного, емоційного чи духовного – лежить гра: спостереження як і чому речі рухаються, як пов'язані одна з одною, і що означають. Дані постійно демонструють, що створення простору і можливостей для гри дуже важливе для зцілення поранених і травмованих дітей. Це може бути формальна рольова гра, мистецтво, танці та музична терапія, але частіше за все – заохочення досліджувати внутрішній та зовнішній світ, себе та інших.²⁰

Що цікаво, люди часто розповідають спогади про те, як було в зонах бойових дій, що в дитинстві їм подобалося гратися в завалах. Безумовно, існують очевидні ризики і небезпеки, але це нагадування про те, що гра – це не про конкретні дії, організовані ігри та спорт. Гра – це ставлення, спосіб реагування на конкретні ситуації, фізичний світ та інших людей.

Проект у Манілі, на Філіппінах, розпочався з гри як способу залучення, розуміння та допомоги безпритульним дітям та їхнім сім'ям.²¹

¹⁹ Keith J. White, "Resilience Revisited," *Reflections on Living with Children*, Vol III, 87-9.

²⁰ Keith J. White, "It's Only a Game"; "It's Play Again!"; *Reflections on Living with Children*, Vol I, 104-6, 108-110.

²¹ Організація Джигсо (Jigsaw), заснована Тімом Лі. У ній взято за основу і робочу модель «Примноження любові».

Час і сезонність

Процес горювання після розлуки і втрати — особистий, ситуативний і непередбачуваний. Рамки на кшталт «стадії горя» або обмежені в часі сеанси консультування навіть близько не відображають дивовижне розмаїття поворотів, якими лягають шляхи скорботи і зцілення.

І саме тут село, на відміну від установи чи формального процесу консультування чи терапії, набуває свого значення. Природа з її погодою, флорою, фауною та істотами, включно з людиною, має пори року (ми вже розглядали пори доби), періоди виношування, час, коли земля лежить під паром, сплески росту, а також періоди дозрівання та збору врожаю.

Живучи поруч із травмованими дітьми та дорослими і слухаючи їхні розповіді протягом тривалого часу, я зрозумів, що неможливо передбачити час і методи, необхідні для зцілення. Такі прогнози неважливі, та можуть бути шкідливими.

Ось чому довгострокова прихильність окремих осіб або спільноти має таке велике значення. Ніхто не знає, коли присутність близької людини виявиться життєво важливою в потенційний переломний момент процесу. Присутність є ключовим словом тут, тому що рідко можна передбачити, яка роль, дія чи реакція буде доречною²². Йдеться про те, щоб бути налаштованим на сезони, як і будь-яка здорова тварина, рослина чи організм.

Допомога з християнських ресурсів

Тема зосереджена на практичному богослов'ї в контексті травми, і тому ця стаття завершується деякими унікальними християнськими ресурсами, актуальними незалежно від часу та у різних культурах, для реагування на дітей, які страждають від травми.

Біблія

Одним із найголовніших ресурсів, яким часто нехтують або легковажать, — це Біблія. Є два дуже важливі аспекти наративу та вчення Старого і Нового Заповітів. По-перше, в них повсюди фігурують діти, і тому уважні до дітей християни, які намагаються допомогти, можуть познайомити їх, коли настане час, з біблійними постатями, з якими вони можуть себе ототожнювати. У контексті цієї конференції важливо, що багато дітей в Біблії страждають через наслідки конфліктів і воєн. Мойсей був би вбитий ще немовлям, якби не присутність і винахідливість його сестри Міріам; Давид вирушив у зону бойових дій за батьківським наказом відвезти їжу своїм старшим братам, але потім сам опинився в епіцентрі битви; безіменна дівчинка-рабиня, яка зіграла важливу роль у зціленні воєначальника ворожої армії Наамана, потрапила в полон під час ворожого набігу на її громаду.

²² Доктор Сіселі Сондерс, засновниця руху госпісу, поділилася зі мною, як слова Ісуса «Споглядайте зі Мною» влучно відображають те, що шукає скорботна або стривожена людина.

Часто цей елемент біблійного нарративу не помічають або маргіналізують. Історії в недільній школі або в дитячих Бібліях майже завжди є адаптацією біблійного тексту, і особливістю адаптації є те, що як вибрані історії, так і спосіб розповіді завжди пом'якшують суворі реалії оригіналів. Фактично таке собі «причесування». У процесі цього діти, які страждають від травми, дізнаються, що Біблія розповідає про настільки інакший, часто ідеальний світ, що він мало схожий на той, з яким вони стикаються щодня.

Другий аспект стосується характеру біблійного свідчення або запису в цілому. Церковні громади, а не тільки діти, годуються раціоном з вибраних уривків, персонажів та вчення. Повна картина – це та, де безперервно точиться всесвітня битва між світлом і темрявою, істиною і брехнею, диктаторами царств та імперій і Живим Богом, людською жадібністю і добробутом створеного світу. Багато з написаного можна було б віднести до подій в Україні за останні 500 днів, що минули від початку вторгнення. Є страшні описи згвалтувань, тортур, каліцтв, тактики терору, масового знищення, геноциду тощо.

Біблія – це не казкова історія, що описує ідеалізований світ або персонажів. Зіпсованість гріха чітко простежується в усьому тексті, від Буття до Об'явлення. Це означає, що її послання являє собою дивовижну добру новину: це, зрештою, свідчення віри, надії та любові, представлене в житті, смерті та воскресінні Ісуса Христа. Смерть, темрява, потворність і неправда не перемогли. Там, де збільшувався гріх, ще більше зарясніла благодать. Там звучить явна надія, незважаючи на жалюгідний стан світу, спричинений людським свавіллям і бунтом, стійкою схильністю ігнорувати настанови Творця. Проростає насіння, з'являються бруньки і дозрівають плоди. Обіцяні жнива, в яких буде справедливість і мир.

Селяни, які шукають розради, підбадьорення та заспокоєння в часи гноблення та конфліктів, знайдуть у Біблії джерело миру, якого більше ніде не знайти. А отже, діти та дорослі можуть черпати з дарованої Богом криниці живої води. Це одна з причин, чому ми створили Біблію спеціально для дітей та молоді, які живуть у Мілл Гроув.²³ Вона написана без скорочень і спроектована таким чином, щоб читачі могли самостійно стежити за розповіддю від початку і до кінця. Чомусь більшість конфесій та видавництв не розуміють важливості такого підходу. На жаль, попри їхні інші варіанти, це позбавляє мешканців села одного з найбільших джерел розради, надії та натхнення в часи кризи та відчаю.

Християнські родини, церкви та організації

Другий ресурс – колективне вираження Євангелія Ісуса Христа у вигляді родин, товариств, церковних громад, місій, організацій, груп, мереж, житлових спільнот, які в тій чи іншій формі прагнуть слідувати за Ісусом, служачи іншим. Саме тут можна знайти живе богослов'я. У кожній групі прослідковуються можна знайти всі прояви людської немочі та гордості, але завдяки Божій милості та бла-

²³ *The Bible (Narrative), NIV* (London: WTL/Biblica, 2007).

годаті, світло все ще сяє в цьому надзвичайному зібранні людей, для яких хрест уособлює прощення, відкуплення та зцілення, а день Пасхи – обіцянку остаточної перемоги любові над ненавистю.

Настанова для всього Божого народу, яка проходить через усе Святе Письмо, полягає в тому, що вони повинні приймати сиріт, вдів і незнайомців, не як акт милосердя або з думкою про винагороду, але тому, що ми всі єдині в Христі Ісусі – немає ніякого «Іншого» – будь-який поділ на своїх і чужих, перших і останніх, великих і малих розпадається в Царстві Божому.

Під час конфлікту ці групи, як у зоні бойових дій, так і за її межами (іноді розкидані по всьому світу), відкриті та готові прийти на допомогу. Це стало очевидним від початку війни в Україні.

Богослов'я дитини та богослов'я страждання

Третій ресурс – християнське богослов'я, яке розвивалося протягом століть і в усьому світі. Два аспекти, які заслуговують на особливу увагу в контексті цієї статті, – це богослов'я дитини та богослов'я, прожите і написане страждальцями.

З 2001 року існує міжнародна мережа науковців і практиків, які прагнуть розвивати богословські знання, будучи уважними до дітей у своєму читанні та тлумаченні Святого Письма, а також у своїй взаємодії з сучасним світом. Достатньо сказати, що на її веб-сайті є багато матеріалів, які стосуються саме теми того, як богослов'я живе і діє в контексті травмованих дітей.²⁴

Два приклади західного богослов'я розвинутого в горнилі страждань – це свідчення Дітріха Бонгоффера та Мірослава Вольфа. У своїх «Листах і нотатках з-за ґрат» Бонгоффер йде слідами апостола Павла. У «Відкиненні та прийнятті» Вольф бореться з напругою і протиріччями, які виникають у послідовника Ісуса, коли війна призводить до того, що етнічна лояльність суперечить прикладу і вченню його Господа.

Згадати хоч цих два свідчення²⁵ з багатьох в історії – це спосіб запевнити тих, кого зачепили події в Україні, що вони не самотні в темній ночі душі.

Висновок

Ця стаття – спроба дати практичну відповідь на реалії травми, спричиненої війною, із визнанням нескінченної кількості варіацій страждань, а також особистих і соціальних реалій. Вона ґрунтується на переконанні, що теорія марна без відданих і співчутливих людей у житті дитини, а також визнає, що, оскільки в зоні бойових дій існує так багато гравців і чинників, вона має працювати на рівні принципів, які можуть зрозуміти і застосувати всі, хто прагне допомогти.

²⁴ Докладні ресурси та посилання див. на сайті Рух за дитяче богослов'я, www.childtheologymovement.org.

²⁵ Dietrich Bonhoeffer, *Letters and Papers from Prison* (London: SCM, 1953); Miroslav Volf, *Exclusion and Embrace: A Theological Exploration of Identity, Otherness and Reconciliation* (Nashville: Abingdon, 1996).

Вона вийшла з-під пера бувалого практикуючого психолога, який присвятив своє життя тому, щоб бути поруч із травмованими дітьми з усього світу, у своєму родинному домі, прагнучи вивчати, пізнавати та роздумувати як науковець і богослов про те, як виростає любов у найнесприятливішому соціальному компості. Мілл Гроув несе всі ознаки та слабкості людських зусиль, але він проіснував понад 123 роки, а тому має змогу спостерігати, що ж відбувається впродовж усього життя травмованої дитини, її життя як батька, матері, бабусі й дідуса: дітей і дітей їхніх дітей.

Як великий дім-осередок, розташований у міському районі, він багато в чому функціонує як село, де кожна дитина і кожен дорослий робить свій внесок у динаміку цього місця і його громади.

Були і невдачі, і, по-людськи кажучи, багато провалів, але факт залишається фактом: любов проростала в усьому та крізь усе. І дуже приємно сказати, що маленький український хлопчик, який переїхав до нас у лютому 2023 року, розквітав у цій атмосфері. Він, очевидно, знайшов тут безпечне середовище, безпечний простір. Він був зосередженим, впевненим у собі, вчився ходити, із задоволенням грався з іншими. Він і його батьки сприймали чіткі кордони передбачуваними і заспокійливими після хаосу та випадковості життя і подій під час довгої подорожі з Харкова до Лондона.

З маленьким хлопчиком були його мама й тато, і вони були налаштовані один на одного. Громада Мілл Гроув підтримувала їх у вихованні малюка, підбадьорювала, коли вони стресували, а відчай загрожував знову охопити їх. Спільне життя було сповнене радості та спонтанності, хлопчик із задоволенням ділив життя і простір з іншими, не відчуваючи розчарування чи незручності. Весь цей час хлопчик грався, досліджував, експериментував – і сам, і з іншими.

Як християнська родина, Мілл Гроув прагне жити і займатися богослов'ям, спираючись на досвід багатьох інших, минулих і теперішніх, християн і нехристиян, професіоналів і мирян, які, свідомо чи ні, складають те село, яке потрібне для виховання дитини, а передусім дитини, яка народилася в умовах війни або пережила її травми.

Він свідчить про те, що часто головними носіями зцілення, прощення і любові є діти, які зазнали травми. Тому заключне слово – це слово надії.

Список літератури

- Bonhoeffer, Dietrich. *Letters and Papers from Prison*. London: SCM, 1953.
- Grossman, Vasily. *Everything Flows*. Trans. by Robert Chandler. London: Vintage, 2011.
- Hughes, Dan. *Building the Bonds of Attachment: Awakening Love in Deeply Troubled Children*. London: Rowman and Littlefield, 2004.
- Lewis, Thomas et al. *A General Theory of Love*. New York: Random House, 2001.

- Loder, James. *The Logic of the Spirit: Human Development in Theological Perspective*. New York: Jossey Bass, 1998.
- The Bible (Narrative), NIrV*. London: WTL/Biblica, 2007.
- Velazco, Gundelina et al. *The Curriculum of the Certificate Training Program in Aftercare*. Manila: CTPA 2013.
- Volf, Miroslav. *Exclusion and Embrace: A Theological Exploration of Identity, Otherness and Reconciliation*. Nashville: Abingdon, 1996.
- White, Keith J. *Let the Earth Hear Her Voice! The Life and Work of Pandita Ramabai*. London/Bangalore: WTL/Primalogue, 2022.
- White, Keith J. *Reflections on Living with Children*. Volumes 1-3. London: WTL/The Therapeutic Care Journal, 2010, 2016, 2022.
- White, Keith J. *The Growth of Love: Understanding Five Essential Elements of Child Development*. Abingdon: BRF, 2008.
- Willmer, Haddon and Keith White. *Entry Point*. London: WTL, 2013.

Trauma and The Growth of Love in Children

Keith J. WHITE

Founder and Chair of the Child Theology Movement, Mill Grove, United Kingdom

Abstract: This paper aims at all those seeking to understand, respond to, and help children suffering trauma because of the full-scale War of Russia against Ukraine that began in 2022. It draws from three main sources: personal experience of living alongside children and young people who have suffered the trauma of separation and loss; studies, reflections, and practice of those who have sought to understand children in a holistic way: biological; emotional/psychological; social and spiritual; Christian faith and tradition, including the Bible, human resources and activity, and theology. The paper is based on the conviction that “it takes a village to raise a child,” not least in a time of war, and that all villagers who have the well-being of that child at heart have a potential role to play in the process. The author points that “parenting” in its widest sense is not restricted to biological relatives or designated carers. The paper seeks to imagine the context from outside the war zone, acknowledging the complicated, secretive, messy, and unpredictable nature of conflict. In its conclusion it brings a message of hope, based not on wishful thinking or utopian dreams, but on experience and evidence collected from around the world, and close to hand, that demonstrates how the trauma of children can and has been overcome.

Keywords: biblical narrative, boundaries, child theology, Christian households, community, creativity, identity, loss, parenting, play, resilience, seasons, security, separation, significance, trauma, trust, village.

Надійшла до редакції / Received 13.07.2023

Прийнята до публікації / Accepted 11.08.2023